

BEATA CIECIERSKA-ZAJDEL

Uniwersytet Warszawski
Zakład Logopedii i Emisji Głosu

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4186-4847>

Wewnątrzjęzykowe uwarunkowania zniekształceń wymowy polskich sybilantów palatalnych

Language-Related Deformations of Polish Palatal Sibilants

STRESZCZENIE

Celem artykułu jest przedstawienie frekwencji występowania zniekształceń wymowy głosek [ɛ], [z], [tɛ], [dʑ] oraz wskazanie, jakie cechy artykulacyjne głosek, jakie sąsiedztwo fonetyczne, jaka pozycja w wyrazie oraz jakie cechy prozodyczne wpływają na częstotliwość zaburzeń realizacji. Badaniu poddano spontaniczne wypowiedzi 30 młodych kobiet ze zdiagnozowanymi zaburzeniami palatalności głosek [ɛ], [z], [tɛ], [dʑ]. Wyniki wskazują na niestabilny charakter zaburzenia (ponad 56% występujących w wypowiedziach sybilantów palatalnych miało normatywne brzmienie) oraz wpływ skomplikowania realizacyjnego głoski i potrzebnej do produkcji danego fragmentu wypowiedzi energii artykulacyjnej na częstotliwość występowania nieprawidłowości.

Słowa kluczowe: polskie spółgłoski palatalne, polskie sybilanty palatalne, zniekształcenia sybilantów palatalnych, błędy wymowy, zaburzenia wymowy, wady wymowy

SUMMARY

The aim of the article is to present the frequency of deformations in the pronunciation of sounds [ɛ], [z], [tɛ], [dʑ] and to show which articulatory features, closeness of which sounds, which positions in a word and which prosodic features have an impact on the frequency of incorrect realizations. Spontaneous statements of 30 young women with diagnosed disorders of palatalization in pronunciation [ɛ], [z], [tɛ], [dʑ] sounds were the subject of the research. The results show unstable character of disorder (over 56% of the palatal sibilants in the examined statements was perceived as normative) and an impact of a complicated articulatory structure and of an articulatory energy needed for production of a part of statement on frequency of disorders.

Key words: Polish palatal consonants, Polish palatal sibilants, deformations of Polish palatal sibilants, pronunciation errors, speech defects, speech impediments

„Pieszczonienie się”, „mizdrzenie się”, „załotne seplenienie”, „wymowa infantylna” to tylko niektóre z potocznych określeń opisujących rozpowszechnioną współcześnie w polszczyźnie wymowę, w której spółgłoski palatalne [ɕ], [ʐ], [tɕ], [dʐ] realizowane są w sposób przypominający głoski spalatalizowane [sʲ], [zʲ], [tsʲ], [dzʲ]. Zniekształcenie to najczęściej obecne jest w wymowie dorastających dziewcząt i młodych kobiet. Mimo jednoznacznie negatywnego odbioru opisywanego zjawiska – potoczne określenia mają z reguły wydźwięk pejoratywny, odbiorcy postrzegają ten sposób mówienia jako irytujący, terapeuci mowy kładą nacisk na konieczność korekty wymawianych w taki sposób głosek – zniekształcony typ wymowy zdaje się rozpowszechniać i utrwaląć. O ile w literaturze językoznawczej, logopedycznej oraz w poradnikach dotyczących kultury żywego słowa wydanych przed rokiem dwutysięcznym trudno znaleźć wzmianki o zniekształcaniu spółgłosek palatalnych przez młodzież i dorosłych, o tyle publikacje obecnego stulecia coraz częściej sygnalizują ten problem oraz zwracają uwagę na jego coraz powszechniejsze występowanie (Myszka 2015; Rutkiewicz-Hanczewska 2009; Siudzińska 2011; Waszakowa 2011). Jednocześnie badacze podkreślają, że zniekształcanie głosek palatalnych często nie ma stałego charakteru. U większości obserwowanych osób oprócz głosek wymawianych wadliwie pojawiają się ich zupełnie poprawne realizacje (Ciecierska-Zajdel 2017; Myszka 2015; Osowicka-Kondratowicz, Serowik 2009).

Wśród hipotez dotyczących przyczyn sygnalizowanego wzrostu liczby osób dokonujących zniekształceń sybilantów palatalnych pojawiają się wyjaśnienia o charakterze socjolingwistycznym (maniera językowa, socjolekt lub biolekt), kulturowym (moda na młodość, niedojrzałość, wpływ języka angielskiego), cywilizacyjnym (zmiany w sposobie karmienia niemowląt i dzieci skutkujące zmniejszeniem sprawności aparatu artykulacyjnego) lub językoznawczym (rozpoczynająca się zmiana fonetyczno-fonologiczna w polszczyźnie) (Czaplicki i in. 2016; Drózdź-Łuszczuk, Siudzińska 2017; Myszka 2015; Osowicka-Kondratowicz 2013; Osowicka-Kondratowicz, Serowik 2009; Rutkiewicz-Hanczewska 2009). Żadna z tych propozycji nie pozwala jednak w pełni wyjaśnić niestabilnego charakteru zaburzenia oraz wskazać okoliczności pojawiania się nieprawidłowych realizacji. Treścią niniejszego artykułu będzie przedstawienie wewnątrzjęzykowych uwarunkowań zniekształconej wymowy sybilantów palatalnych. Celem prowadzonych badań było ustalenie, jaka jest rzeczywista frekwencja występowania zniekształceń wymowy głosek [ɕ], [ʐ], [tɕ], [dʐ] u osób ze stwierdzonymi w badaniu przesiewowym nieprawidłowościami realizacji tych dźwięków mowy; jakie cechy artykulacyjne głosek wpływają na częstość

występowania zniekształceń; czy sąsiedztwo fonetyczne rzutuje na prawidłowość wymowy; czy pozycja głóski w wyrazie oraz wybrane cechy prozodyczne realizowanego tekstu wpływają na częstotliwość zaburzeń realizacji. Zdaniem autorki poznanie cech systemowo-językowych wzmagających częstotliwość zniekształconej wymowy głósek pomoże w zobrazowaniu artykulacyjnego mechanizmu zaburzenia i rzuci nowe światło na przyczyny nieprawidłowości w realizacji głósek palatalnych. Jest to istotne zarówno dla terapii, jak i profilaktyki opisywanego zaburzenia. Oprócz tego poznanie wpływu kontekstu fonetycznego, cech artykulacyjnych głóski oraz czynników prozodycznych na ilość występujących zniekształceń może pomóc we właściwej klasyfikacji badanego zjawiska.

DOTYCHCZASOWE BADANIA

Dotychczasowe badania dotyczące zniekształconej wymowy głósek palatalnych [ɕ], [z], [tɕ], [dʑ] w niewielkim zakresie podejmowały problem frekwencji zaburzonych segmentów w wypowiedziach konkretnych osób oraz wpływu czynników wewnątrzjęzykowych na częstotliwość oraz rodzaj zniekształceń. Problem ten jako pierwsze podjęły M. Osowicka-Kondratowicz oraz A. Serowik. W artykule: *Defektywne realizacje spółgłósek palatalnych dentalizowanych przy prawidłowych i nieprawidłowych warunkach zgryzowych. Wskazówki do terapii logopedycznej* (Osowicka-Kondratowicz, Serowik 2009) autorki porównywały pod tym kątem wymowę osoby z prawidłowymi warunkami zgryzowymi oraz osoby ze zgryzem otwartym. Badaczki analizowały wymowę głósek [ɕ], [z], [tɕ], [dʑ] w tekście odczytywanym, gdzie głóska te wystąpiły w 140 kontekstach. Ogólna częstotliwość zniekształceń wyniosła 10% u osoby ze zgryzem otwartym i 31% u osoby z prawidłowymi warunkami zgryzowymi, co pokazywało, że obecność nieprawidłowości zgryzowych nie jest czynnikiem determinującym powstawanie nieprawidłowości wymowy badanej grupy głósek. Znaczące dla częstotliwości nieprawidłowości okazało się sąsiedztwo samogłóskowe. Najwięcej nieprawidłowości w wymowie osoby bez wady zgryzu pojawiało się przed samogłóskami o przednim układzie masy języka: 43% przed [i] oraz 40% przed [ɛ], znacznie mniej przed [a] – 23%, [ɔ] – 22%, nie było nieprawidłowości przed [u]. Autorki wiążą tendencję do zniekształceń z pozycją języka, ale również z kształtem warg przy wymowie następującej samogłósce i stwierdzają, że sąsiedztwo samogłósce o płaskim układzie warg wzmacnia tendencję do defektywnej realizacji głósek palatalnych. Sąsiedztwo innej spółgłósce z grupy [ɕ], [z], [tɕ], [dʑ] jest w prezentowanym badaniu kontekstem wyraźnie sprzyjającym nieprawidłowym wymówieniom. W wymowie osoby z prawidłowym zgryzem autorki zanotowały 47% nieprawidłowych realizacji przed spółgłóskami [ɕ], [z], [tɕ], [dʑ] i tylko 11% przed innymi spółgłóskami. Zaburzenia pojawiły się trzy razy częściej w wypadku

głosek zwarto-szczelinowych niż szczelinowych i dwa razy częściej wśród głosek bezdźwięcznych niż dźwięcznych (Osowicka-Kondratowicz, Serowik 2009).

A. Myszka w artykule *Pięć szeregów głosek dentalizowanych. O półpalatalnych realizacjach szeregu szumiącego i ciszącego* (Myszka 2015) podaje przykłady nieprawidłowych głosek palatalnych dentalizowanych wynotowanych ze swobodnych wypowiedzi rzeszowskich studentów. Najczęściej w wypowiedziach tych pojawiało się zniekształcone [tɕ] – 62 razy, dalej [ɕ] – 37, [dʒ] – 20 i [z] – 3. Najwięcej nieprawidłowości autorka zaobserwowała przed [ɛ] oraz [i], dużo mniej przed [o] i [a], nie wystąpiły nieprawidłowości przed [u]. Zniekształcenia pojawiały się rzadziej przed spółgłoskami niż samogłoskami. Miękkosć, zdaniem autorki, często zanikała w wygłosie, szczególnie w końcówkach –ść, kursywa (Myszka 2015).

POWODY PONOWNEGO PODJĘCIA BADAŃ

Dotychczasowe badania frekwencji i systemowych uwarunkowań występowania zniekształceń głosek środkowojęzykowych domagały się kontynuacji z kilku powodów. Badania M. Osowickiej-Kondratowicz i A. Serowik dotyczyły wymowy tylko dwóch osób, więc wydawało się zasadne objęcie badaniami większej grupy, aby można było poszerzyć perspektywę i podjąć próbę dokonania uogólnień dotyczących zniekształconej wymowy sybilantów palatalnych. Przywołane powyżej autorki badały wymowę spółgłosek [ɕ], [z], [tɕ], [dʒ] w tekstach czytanych, pożądane było więc rozszerzenie pola obserwacji również na mowę spontaniczną, zwłaszcza że z wcześniejszych badań własnych autorki artykułu wynika, iż istnieją spore różnice w częstotliwości występowania zniekształceń między tekstami realizowanymi spontanicznie a tekstami odczytanymi (Ciecierska-Zajdel 2017)¹.

Z kolei obserwacje A. Myszkii, mimo że prowadzone na sporej grupie osób (61 badanych) i oparte na tekście realizowanym spontanicznie, nie mają odniesienia do ogólnej frekwencji głosek [ɕ], [z], [tɕ], [dʒ] w wypowiedzianych tekstach. Wydało się więc zasadne wzbogacenie dotychczasowych badań o dane ilościowe dotyczące proporcji głosek realizowanych poprawnie i błędnie oraz prześledzenie tych zależności także w odniesieniu do różnych kontekstów fonetycznych i różnych pozycji w wyrazie.

¹ Wiele osób zniekształcających głoski [ɕ], [z], [tɕ], [dʒ] w swobodnej wypowiedzi nie czyniło tego w tekście czytanim, mimo że badane głoski pojawiały się tam dużo częściej i występowały w kontekstach potencjalnie sprzyjających zaburzonej palatalizacji.

METODA BADAŃ

Badaniu poddane zostały wypowiedzi 30 młodych osób. Były to wyłącznie wypowiedzi kobiet, gdyż z dotychczasowych badań wynika, że problem zaburzonej palatalizacji wyraźnie częściej dotyczy tej właśnie płci (Ciecierska-Zajdel 2017; Drózdź-Łuszczuk, Siudzińska 2017; Osowicka-Kondratowicz 2013; Rutkiewicz-Hanczewska 2009; Waszakowa 2011). Badane, w wieku od 18 do 29 lat, były studentkami różnych kierunków Uniwersytetu Warszawskiego (m.in. biologii, socjologii, chemii, filozofii, polonistyki). Znalazły się wśród nich zarówno studentki studiów licencjackich, jak i magisterskich, podyplomowych oraz doktoranckich. Osoby badane były wybrane losowo spośród ponad 130 osób nieprawidłowo realizujących głoski [ɛ], [z], [tɛ], [dʒ] (te 130 osób wyselekcjonowano w szerokim przesiewowym badaniu wymowy prowadzonym w latach 2016–2018, obejmującym ponad 800 studentów Uniwersytetu Warszawskiego). W związku z zaobserwowaną w badaniu przesiewowym tendencją do większej liczby zniekształceń w tekście tworzonym spontanicznie w porównaniu z tekstem czytany autorka zdecydowała się na analizę swobodnej wypowiedzi. Dodatkowym argumentem było to, że właśnie potoczna, mówiona wersja języka jest jego wersją pierwotną, więc analiza wypowiedzi tworzonych na żywo, bez przygotowania i odczytywania tekstu, dotyczy najbardziej podstawowej formy języka. Swobodna wypowiedź, w porównaniu z tekstem czytany, jest formą mniej podlegającą autokontroli, co pozwala na zaobserwowanie stanu języka bliższego naturalnym sytuacjom komunikacyjnym.

Analizie podlegał około dwuminutowy tekst o charakterze autonarracyjnym. Badane kobiety miały odpowiedzieć na pytania o motywację towarzyszącą wyborowi kierunku studiów, ocenę przebiegu studiów, plany na kolejny etap kształcenia lub pracę po zakończeniu studiów. W wypadku przedłużającej się paury osoba prowadząca badanie kierowała do badanej pytania pomocnicze. Nagranie było poprzedzone kilkuminutową, swobodną rozmową, aby maksymalnie ograniczyć dyskomfort spowodowany koniecznością nagrywania wypowiedzi i wprowadzić atmosferę naturalnej rozmowy, a nie badania naukowego. Wypowiedzi uczestniczek rejestrowane były za pomocą dyktafonu cyfrowego w cichych pomieszczeniach.

Nagrania zostały poddane transkrypcji ortograficznej, a następnie fragmenty tekstu zawierające badane głoski palatalne (głoska [ɛ], [z], [tɛ] lub [dʒ] oraz jej obustronne sąsiedztwo fonetyczne) podlegały szczegółowej transkrypcji fonetycznej. Ocena prawidłowości brzmienia głosek była prowadzona audytywnie, na podstawie kilkukrotnego odsłuchiwania tekstów przez doświadczonego logopedę, specjalizującego się w logopedii artystycznej. W wypadku wątpliwości co do prawidłowości brzmienia wymowę konsultowały dwie inne osoby, zajmujące się profesjonalnie szkoleniem głosu i mowy.

Dla potrzeb niniejszego badania sybilanty palatalne zostały podzielone tylko na głoski brzmieniowo prawidłowe i nieprawidłowe, bez różnicowania głosek ocenionych jako nienormatywne, chociaż z wcześniejszych badań własnych autorki, jak też z obserwacji innych badaczy (Czaplicki i in. 2016; Osowicka-Kondratowicz, Serowik 2009) wynika, że nieprawidłowa realizacja palatalności głosek [ɕ], [ʒ], [tɕ], [dʒ] może przejawiać się na kilka sposobów. Mogą one mieć brzmienie tożsame z odpowiednimi głoskami spalatalizowanymi [sʲ], [zʲ], [tsʲ], [dzʲ], mogą prawie zupełnie utracić palatalność i przypominać głoski twarde [s], [z], [ts], [dz], mogą też pojawić się realizacje z silnie wydzieloną jotą [sj], [zj], [tsj], [dzj]. Ponieważ jednak na podstawie badania wyłącznie audytywnego trudno w niektórych przypadkach jednoznacznie zakwalifikować zaburzoną głoskę do jednej z powyższych kategorii, autorka badania zdecydowała się na analizę głosek zaburzonych jako jednorodnej grupy. Po wyodrębnieniu głosek nieprawidłowych dalszej analizie podlegały: ogólna częstotliwość zniekształceń głosek palatalnych – [ɕ], [ʒ], [tɕ], [dʒ] w badanych tekstach, zależność częstości występowania nieprawidłowości od cech artykulacyjnych głoski, wpływ sąsiedztwa fonetycznego na prawidłowość realizacji, nasilenie nieprawidłowości zależnie od pozycji głoski w wyrazie oraz akcentu wyrazowego. Obliczenia prowadzone były za pomocą funkcji statystycznych programu Excel.

WYNIKI BADAŃ

Ogółem w badanych tekstach pojawiło się 1151 wyrazów z sybilantami palatalnymi (uwzględniając głoski pojawiające się w wyniku upodobień fonetycznych). Jak pokazano w tabeli 1, prawidłowo zrealizowanych było 669 wyrazów (58,1%). Wyraźne różnice wystąpiły natomiast w poprawności realizacji między wyrazami z jedną i więcej niż jedną głoską z grupy [ɕ], [ʒ], [tɕ], [dʒ]. W przypadku wyrazów z jedną z badanych spółgłosek poprawność wyniosła ponad 60% (60,4%), natomiast w grupie wyrazów z więcej niż jedną spółgłoską [ɕ], [ʒ], [tɕ] lub [dʒ] spadła poniżej 45% (44,2%).

Analiza zależności częstości występowania zniekształceń od liczby głosek [ɕ], [ʒ], [tɕ], [dʒ] w wyrazie wyraźnie wskazuje, że nagromadzenie segmentów palatalnych sprzyja defektywnym realizacjom. Dodatkowo, jeśli sybilanty palatalne występują obok siebie, nieprawidłowej realizacji podlega cała grupa. W analizowanych tekstach nie pojawił się wyraz, w którym obok nieprawidłowej głoski palatalnej występowałaby głoska prawidłowa. Potwierdza to spostrzeżenia M. Osowickiej-Kondratowicz i A. Serowik o „defektywnym ujednoczeniu grup spółgłoskowych i mnożeniu przez to wadliwych wymówień” (Osowicka-Kondratowicz, Serowik 2009, s. 166).

Tabela 1. Wyrazy z głoskami [ɛ], [z], [tɛ], [dʒ] w analizowanych tekstach

Wyrazy	Liczba wyrazów z głoskami [ɛ], [z], [tɛ], [dʒ]	Liczba wyrazów z jedną z głosek [ɛ], [z], [tɛ], [dʒ]	Liczba wyrazów z więcej niż jedną z badanych głosek
Ogółem	1151	986	165
Wyrazy prawidłowe	669	596	73
Wyrazy prawidłowe w procentach	58,1%	60,4%	44,2%
Wyrazy zniekształcone	482	390	92
Wyrazy zniekształcone w procentach	41,9%	39,6%	55,8%

W analizowanych tekstach wystąpiło 1327 głosek [ɛ], [z], [tɛ], [dʒ]. Ponieważ badanie opierało się na analizie naturalnych, spontanicznych wypowiedzi, wystąpiły duże różnice we frekwencji poszczególnych głosek. Jak widać w tabeli poniżej, najwyższą frekwencję miała głoska [ɛ] – 549 wystąpień (41,3% ogólnej liczby badanych głosek), następnie [tɛ] – 464 (34,9%), [dʒ] – 263 (19,8%) oraz [z] – 51 (3,8%). Ponad 56% ogólnej liczby analizowanych segmentów (747) dało się zaklasyfikować jako segmenty prawidłowe. Prawie 44% głosek (580) miało wyraźnie nienormalne brzmienie. Najczęściej zniekształcana była głoska [tɛ] – aż 53,4% realizacji zostało zakwalifikowanych jako nieprawidłowe, nieco rzadziej zakłóceniom ulegało [dʒ] (45,6%), natomiast wyraźnie mniejsza liczba zakłóceń pojawiła się w realizacji [ɛ] – 35,2% oraz [z] – 37,3%.

Tabela 2. Głoski [ɛ], [z], [tɛ], [dʒ] w analizowanych tekstach

Głoski	[ɛ]	[z]	[tɛ]	[dʒ]
Liczba głosek	549	51	464	263
Głoski prawidłowe	356	32	216	143
Głoski prawidłowe w procentach	64,8%	62,7%	46,6%	54,4%
Głoski zniekształcone	193	19	248	120
Głoski zniekształcone w procentach	35,2%	37,3%	53,4%	45,6%

Dalsza analiza dotyczyła wpływu wybranych cech artykulacyjnych głoski na zwiększenie tendencji do zaburzonej realizacji. Przeanalizowany został wpływ sposobu artykulacji oraz pobudzenia więzadeł głosowych na poprawność wymowy głosek. Największe znaczenie okazał się mieć sposób artykulacji głosek. Dane zawarte w tabeli 3 wskazują, że głoski zwarto-szczelinowe zdecydowanie częściej ulegały zniekształceniom niż głoski szczelinowe (odpowiednio 50,6% i 35,3% zniekształconych wymówień). Różnice między głoskami dźwięcznymi a bezdźwięcznymi były niewielkie (44,3% oraz 43,4%)

Tabela 3. Grupy głosek [ɛ], [z], [tɛ], [dʒ] w analizowanych tekstach

Głoski	Szczelinowe	Zwarty-szczelinowe	Dźwięczne	Bездźwięczne
Liczba głosek	600	727	314	1013
Głoski prawidłowe	388	359	175	572
Głoski prawidłowe w procentach	64,7%	49,4%	55,7%	56,5%
Głoski zniekształcone	212	368	139	441
Głoski zniekształcone w procentach	35,3%	50,6%	44,3%	43,5%

Badanie potwierdziło obserwacje M. Osowickiej-Kondratowicz i A. Serowik, że większe skomplikowanie artykulacyjne głosek zwarto-szczelinowych sprzyja tendencji do zaburzeń ich wymowy. Wnioski auterek o wpływie dźwięczności na zmniejszanie tendencji do błędów w wymowie głosek palatalnych nie znalazły tu jednak potwierdzenia (Osowicka-Kondratowicz, Serowik 2009). Obserwacje A. Myszki, wskazujące na zdecydowanie większą liczbę głosek bezdźwięcznych wśród realizacji zaburzonych, wynikały zapewne z dużo większej ogólnej frekwencji tych głosek w języku, co zresztą zaznaczyła sama autorka (Myszka 2015).

Kolejne pytanie dotyczyło wpływu kontekstu fonetycznego na nasilenie się tendencji do zaburzeń. Okazało się, że następująca po głosce [ɛ], [z], [tɛ], [dʒ] samogłoska lub pauza zwiększała prawdopodobieństwo nieprawidłowości, co obrazuje tabela 4.

Tabela 4. Wpływ kontekstu fonetycznego na prawidłowość wymowy głosek [ɛ], [z], [tɛ], [dʒ] w analizowanych tekstach

Głoski	Głoski [ɛ], [z], [tɛ], [dʒ] przed samogłoską	Głoski [ɛ], [z], [tɛ], [dʒ] przed spółgłoską	Głoski [ɛ], [z], [tɛ], [dʒ] przed pauzą
Liczba głosek	705	271	351
Głoski prawidłowe	394	158	195
Głoski prawidłowe w procentach	55,9%	58,3%	55,6%
Głoski zniekształcone	311	113	156
Głoski zniekształcone w procentach	44,1%	41,7%	44,4%

Bardzo ciekawa okazała się szczegółowa analiza wpływu kontekstu samogłoskowego, przedstawiona w tabeli 5. Okazało się, że wbrew obserwacjom dokonany we wcześniejszych badaniach (Myszka 2015; Osowicka-Kondratowicz, Serowik 2009) najbardziej sprzyjające zaburzeniom okazało się sąsiedztwo samogłoski [a] – 52,4% sybilantów palatalnych w pozycji przed [a] zostało zaklasyfikowanych jako nieprawidłowe. Nieco mniej zaburzeń pojawiło się przed głoskami [ɔ] i [ɛ] – odpowiednio 46,75 oraz 44,7%. Znacząco niższy procent defektywnych realizacji zaobserwowano przed [i] – 36,1% oraz [u] – 20%.

Tabela 5. Wpływ kontekstu samogłoskowego na prawidłowość wymowy głosek [ɛ], [z], [tɛ], [dʒ] w analizowanych tekstach

Głoski	Głoski [ɛ], [z], [tɛ], [dʒ] przed [i]	Głoski [ɛ], [z], [tɛ], [dʒ] przed [ɛ]	Głoski [ɛ], [z], [tɛ], [dʒ] przed [a]	Głoski [ɛ], [z], [tɛ], [dʒ] przed [ɔ]	Głoski [ɛ], [z], [tɛ], [dʒ] przed [u]
Liczba głosek	133	434	103	30	5
Głoski prawidłowe	85	240	49	16	4
Głoski prawidłowe w procentach	63,9%	55,3%	47,6%	53,3%	80%
Głoski zniekształcone	48	194	54	14	1
Głoski zniekształcone w procentach	36,1%	44,7%	52,4%	46,7%	20%

W badaniu M. Osowickiej-Kondratowicz i A. Serowik zarysowała się zależność liczby zniekształceń od poziomych ruchów języka następującej samogłoski. Samogłoski przednie podwyższały niebezpieczeństwo zniekształceń. W prezentowanym badaniu najbardziej istotny okazał się pionowy ruch języka (ułożenie języka w płaszczyźnie pionowej). Niska samogłoska [a] najbardziej sprzyjała zniekształceniom, samogłoski o położeniu średnim nieco mniej, samogłoski wysokie [i], [u] zdecydowanie najrzadziej następowały po zniekształconych palatalnych. Okazało się więc, że nie tyle sama antycypacja przenoszenia masy języka do przodu, ile konieczność energicznego pionowego ruchu języka jest czynnikiem wzmacniającym tendencję do nieprecyzyjnej wymowy badanych głosek palatalnych.

Jeśli chodzi o następstwo spółgłoskowe, wyraźnie częściej zniekształcenia następowały przed spółgłoskami miękkimi (46,4%) niż twardymi (22%). Zdecydowanie najczęściej do nieprawidłowości dochodziło, kiedy sąsiedztwo stanowił inny sybilant palatalny (52%). Dane zawarte w tabeli 6 potwierdzają wcześniejsze spostrzeżenia badawcze, z których wynikało, że kumulacja badanych głosek palatalnych nasila tendencję do ich nieprawidłowej wymowy (Osowicka-Kondratowicz, Serowik 2009).

Tabela 6. Wpływ wybranych kontekstów spółgłoskowych na prawidłowość wymowy głosek [ɛ], [z], [tɛ], [dʒ] w analizowanych tekstach

Głoski	Głoski [ɛ], [z], [tɛ], [dʒ] przed miękkimi oraz zmiękczoneymi ogółem	Głoski [ɛ], [z], [tɛ], [dʒ] przed głoską z tej samej grupy	Głoski [ɛ], [z], [tɛ], [dʒ] przed inną głoską miękką lub zmiękczoneą	Głoski [ɛ], [z], [tɛ], [dʒ] przed głoską twardą
Liczba głosek	220	98	122	50
Głoski prawidłowe	118	47	71	39
Głoski prawidłowe w procentach	53,6%	48%	58,2%	78%
Głoski zniekształcone	102	51	51	11
Głoski zniekształcone w procentach	46,4%	52%	41,8%	22%

Pozycja głoski w wyrazie również okazała się czynnikiem znaczącym dla liczby pojawiających się zniekształceń. Najmniej nieprawidłowości występowało w nagłosie wyrazu (38% realizacji), zdecydowanie więcej w śródgłosie i wygłosie (45,3% oraz 45,2%), co obrazuje tabela 7. Za głoski nagłosowe

były uznawane te znajdujące się przed pierwszą samogłoską w wyrazie (samodzielne lub jako element grupy spółgłoskowej), jako wygłosowe były traktowane pojedyncze głoski lub głoski w grupie spółgłoskowej, po ostatniej samogłosce w wyrazie.

Tabela 7. Wpływ pozycji w wyrazie na prawidłowość wymowy głosek [ɕ], [z], [tɕ], [dʑ] w analizowanych tekstach

Głoski	Głoski [ɕ], [z], [tɕ], [dʑ] w nagłosie wyrazu	Głoski [ɕ], [z], [tɕ], [dʑ] w śródgłosie wyrazu	Głoski [ɕ], [z], [tɕ], [dʑ] w wygłosie wyrazu
Liczba głosek	287	642	398
Głoski prawidłowe	178	351	218
Głoski prawidłowe w procentach	62%	54,7%	54,8%
Głoski zniekształcone	109	291	180
Głoski zniekształcone w procentach	38%	45,2%	45,3%

Uzyskane wyniki nie do końca pokrywają się z wcześniejszymi ustaleniami badawczymi, według których wygłosowa pozycja głoski sprzyja wzrostowi liczby zaburzeń (Myszka 2015; Osowicka-Kondratowicz, Serowik 2009). O ile w przeanalizowanych tekstach sybilanty palatalne w pozycji nagłosowej zdecydowanie częściej realizowane są prawidłowo, o tyle nie ma wyraźnych różnic we frekwencji zaburzeń między śródgłosem i wygłosem.

Kolejnym z badanych zagadnień był wpływ akcentu i innych czynników prozodycznych na pojawianie się zniekształceń głosek [ɕ], [z], [tɕ], [dʑ]. Sybilanty palatalne zostały pogrupowane na te będące częścią sylaby akcentowanej (wyłącznie akcent główny) i te będące częścią sylab nieakcentowanych oraz wyrazów niesamodzielnych akcentowo. Podział na sylaby prowadzony był według reguł maksymalnego nagłosu, sonorności oraz morfologicznej (Szpyra-Kozłowska 2002). Nadrzędna zwykle była zasada sonorności (wzrastanie sonorności głosek w kierunku ośrodka sylaby). Jeśli obok siebie pojawiały się głoski o tym samym stopniu sonorności, stosowana była zasada maksymalnego nagłosu, o ile nie stała w sprzeczności z budową morfologiczną wyrazu. Okazało się, że akcent wyrazowy nie ma wyraźnego wpływu na częstość pojawiania się nieprawidłowości. Frekwencja zniekształceń sybilantów palatalnych w sylabach akcentowanych i nieakcentowanych była bardzo podobna (44,2% oraz 44%). Nie zaobserwowa-

no również istotnych różnic w wymowie głosek [ɛ], [z], [tɛ], [dʒ] występujących w różnych częściach frazy ani wpływu akcentu logicznego na tendencję do pojawiania się zniekształceń.

ANALIZA REZULTATÓW

Grupa, z której wylosowano osoby badane, składała się z młodych kobiet, u których – według audytywnej oceny doświadczonego logopedy specjalizującego się w logopedii artystycznej – występowały częste i bardzo nasilone nieprawidłowości w wymowie głosek [ɛ], [z], [tɛ], [dʒ]. Dokładna analiza wypowiedzianych tekstów wykazała jednak, że mimo ogólnego wrażenia bardzo nasilonej tendencji do zniekształcania badanych głosek większość realizacji była zupełnie poprawna, ponad 56% wypowiedzianych segmentów zostało uznanych za normatywne. Przeprowadzone badanie potwierdziło, że u większości młodych kobiet ze stwierdzonymi nieprawidłowościami wymowy sybilantów palatalnych zaburzenie to nie ma stałego charakteru. Wydawałoby się więc, że należy traktować omawiane zjawisko raczej jako błąd wymowy lub tzw. skazę dykcyjną² niż wadę wymowy, która tradycyjnie postrzegana jest jako silna, utrwalona, powtarzająca się nieprawidłowość (Kania 2001). Z badań B. Sambor nad wymową młodych adeptów sztuki aktorskiej wynika jednak, że większość niewielkich nieprawidłowości artykulacji wśród młodych dorosłych to w istocie zawołowane wady wymowy o małym nasileniu (Sambor 2016). Niniejsze badanie wskazuje, że błędne realizacje sybilantów nie są spowodowane całkowitą niemożnością prawidłowego wypowiedzenia danej głoski, natomiast istnieją czynniki wewnątrzjęzykowe, pogłębiające tendencję do nieprawidłowej wymowy.

Analiza badanych tekstów ujawniła wyraźny wzrost liczby zniekształceń w wyrazach, w których występował więcej niż jeden segment z grupy [ɛ], [z], [tɛ], [dʒ]. Kumulacja miękkości w wyrazie jest więc czynnikiem sprzyjającym powstawaniu nieprawidłowości. Polskie sybilanty palatalne nie są proste w wymowie, ponieważ wymagają wysokiego uniesienia środkowo-przedniej części języka oraz dość silnego napięcia mięśni języka i kątów warg. Jako że segmenty [ɛ], [z], [tɛ], [dʒ] wymagają sporej energii artykulacyjnej, większą tendencję do zniekształceń w wyrazach z nagromadzeniem badanych głosek można wytłumaczyć (oprócz procesów koartykulacyjnych) brakiem sprawności, osłabieniem lub niedostatecznym zaangażowaniem mięśni języka biorących udział w procesie artykulacji. Można domniemywać, że osoby dotknięte przedmiotową tendencją do zniekształceń niejako przewidują pewną trudność w wymowie, nadchodzący duży wydatek energetyczny (zwłaszcza w wypadku grupy głosek) i przekształ-

² B. Sambor definiuje *skazę dykcyjną* jako nieznaczne zaburzenie jednej cechy fonetycznej w realizacji jednej grupy fonemów (Sambor 2016).

cają głoski palatalne w formę przypominającą głoski spalatalizowane – łatwiejszą w realizacji i mniej angażującą aparat artykulacyjny.

Z ponad 1300 wypowiedzianych w badanych tekstach sybilantów palatalnych prawie 750 było zrealizowanych poprawnie, natomiast zaznaczyły się wyraźne różnice we frekwencji zaburzeń w zależności od rodzaju głoski.

Najczęściej zaburzeniom ulegały głoski zwarto-szczelinowe, szczególnie głoska bezdźwięczna, [tɕ]. Większą tendencję do zniekształcania tej grupy głosek można wytłumaczyć ich złożoną strukturą artykulacyjną. P. Łobacz i K. Dobrzańska, badając akwizycję głosek sybilantnych przez dzieci przedszkolne, ustaliły, że głoski zwarto-szczelinowe są przez dzieci przyswajane później i jako powód podały skomplikowany mechanizm ich tworzenia (Łobacz, Dobrzańska 1999). Częstsze zniekształcenia afrykat byłyby więc zgodne z ogólną zasadą, w myśl której głoski później przyswajane w procesie nabywania języka częściej ulegają zaburzeniom. Ponieważ głoski palatalne zwarto-szczelinowe wymagają bardzo szybkich i precyzyjnych zmian ułożenia języka (zwarcie języka z podniebieniem szybko przechodzące w szczelinę), przy niewygodnym, bardzo wysokim układzie masy języka, najbardziej prawdopodobne wydaje się wyjaśnienie wiążące tendencję do zaburzeń z niedostatkami sprawności motorycznej mięśni języka lub jego niedostatecznym zaangażowaniem w proces artykulacji.

Oslabiona sprawność środka języka w zakresie ruchów pionowych tłumaczyłaby również nasilanie się tendencji do zniekształceń w otoczeniu samogłosek o średnim lub niskim układzie masy języka. Szybkie i płynne przechodzenie od mocnego uniesienia i wysklepienia grzbietu języka przy głoskach palatalnych [ɕ], [z], [tɕ], [dʒ] do niskiego, płaskiego ułożenia przy [a] wymaga pełnej sprawności i dużej aktywności tego artykulatora. Jeśli motoryka języka nie jest wystarczająca, może pojawiać się tendencja do upraszczania artykulacji przez zmniejszanie wysklepienia języka i szukania kontaktu z nieruchomymi artykulatorami w niższych rejonach, bliżej dziąseł i wewnętrznej powierzchni zębów, co daje brzmienie dźwięków palatalnych zbliżone do brzmienia głosek spalatalizowanych. B. Toczyska podaje kontekst samogłoski [a] jako najtrudniejszy przy pracy nad korektą głosek miękkich i sugeruje rozpoczynanie pracy od kontekstów z samogłoskami wysokimi – [i], oraz [u] (Toczyska 2010). Praktyka terapeutyczna potwierdzałaby więc spostrzeżenia wynikające z przedstawionej tutaj analizy frekwencji zniekształceń.

Pogląd, że zniekształcanie głosek [ɕ], [z], [tɕ], [dʒ] pojawia się z powodu niedostatecznej energii artykulacyjnej (wynikającej z osłabionej motoryki artykulatorów lub kulturowo warunkowanej tendencji do pewnego niechlujstwa artykulacyjnego) potwierdza analiza częstości zniekształceń w zależności od pozycji głoski w wyrazie. Wyraźnie mniejsza liczba nieprawidłowości w pozycji nagło-

sowej spowodowana jest większą energią artykulacyjną towarzyszącą nagłosowi, aktywniejszą pracą narządów artykulacyjnych i wynikającą stąd większą precyzją w wymowie.

Analiza uwarunkowań wewnątrzjęzykowych sugeruje więc funkcjonalne (lub anatomiczno-funkcjonalne³) podłoże zaburzenia. W przypadkach kiedy zniekształcenia wymowy głosek [ɛ], [z], [tɛ], [dʒ] nie mają charakteru stałego, można je zaliczyć do tak zwanych dyskretnych zaburzeń artykulacji – nieutrudniających komunikacji, ale wpływających na warstwę estetyczną wypowiedzi.

WNIOSKI PRAKTYCZNE

Wnioski z badania istotne z punktu widzenia praktyki logopedycznej dotyczą zarówno diagnostyki, jak i terapii zaburzenia. Aby uniknąć pomyłek diagnostycznych (przy często występującym niestałym charakterze nieprawidłowości), istotne jest dobieranie do badania logopedycznego takiego materiału językowego, aby zawierał on wszystkie najtrudniejsze konteksty: dużo głosek palatalnych zwarto-szczelinowych (szczególnie bezdźwięcznych), kumulację sybilantów palatalnych w wyrazie, sąsiedztwo samogłosek niskich i średnich, umiejscowienie badanych głosek w śródgłosie i wygłosie. Z kolei przy doborze materiału do terapii logopedycznej zasadne wydaje się rozpoczynanie pracy od głosek szczelinowych w kontekście spółgłosek twardych lub samogłosek wysokich, unikanie kumulacji miękkości w wyrazie oraz nagłosowa pozycja korygowanych segmentów. Czyli *źródło siły* będzie zdecydowanie lepsze na początek niż *ciocia Jadzia*.

BIBLIOGRAFIA

- Ciecierska-Zajdel B., 2017, *Głoski [ś, ź, ć, ź] w wymowie studentów Uniwersytetu Warszawskiego. Ujęcie socjolingwistyczne*, „Poradnik Językowy”, 6, s. 74–83.
- Czaplicki B., Żygis M., Pape D., & Jesus L.M.T., 2016, *Analiza akustyczna i socjolingwistyczna nowych sybilantów w wymowie młodych kobiet*, „Poradnik Językowy”, 7, s. 38–53, <https://doi.org/10.7366/1509499516305>.
- Drózdź-Łuszczek K., & Siudzińska N., 2017, *Współczesna, nienormatywna wymowa głosek [ś], [ź], [ć], [dź]. Charakterystyka fonetyczna i interpretacja fonologiczna zjawiska*, „Prace Filologiczne”, LXXI, s. 115–126.
- Kania J.T., 2001, *Szkice logopedyczne*, Lublin.
- Łobacz P., Dobrzańska K., 1999, *Opis akustyczny głosek sybilantnych w wymowie dzieci przedszkolnych*, „Audiofonologia”, 14, s. 5–26.
- Myszka A., 2015, *Pięć szeregów głosek dentalizowanych? O półpalatalnych głoskach szeregów szumiącego i ciszącego*, „Logopedia Silesiana”, 4, s. 170–182.

³ Budowa anatomiczna aparatu artykulacyjnego uczestniczek nie była oceniana w prezentowanym badaniu. Wpływ czynników anatomicznych na zniekształcanie sybilantów palatalnych wymaga odrębnych prac badawczych.

- Osowicka-Kondratowicz M., 2013, *Specyficzne problemy związane z realizacją spółgłosek w rozwoju mowy dziecka*, „Prace Językoznawcze”, XV/2, s. 55–68.
- Osowicka-Kondratowicz M., & Serowik A., 2009, *Defektywne realizacje spółgłosek palatalnych dentalizowanych przy prawidłowych i nieprawidłowych warunkach zgrzyzowych. Wskazówki do terapii logopedycznej*, „Prace Językoznawcze”, XI, s. 155–177.
- Rutkiewicz-Hanczewska M., 2009, *Błąd wymowy czy wada wymowy? O nowej artykulacji głosek szeregu ciszącego*, „Język Polski”, 4–5, s. 353–364.
- Sambor B., 2016, *Skaza dykcyjna czy wada wymowy? Logopedyczne badanie młodych adeptów sztuki aktorskiej*, [w:] *Logopedia artystyczna*, red. B. Kamińska, S. Milewski, (I, s. 460–485), Gdańsk.
- Siudzińska N., 2011, *Co to jest fonetyka patoartykulacyjna (patofonetyka)?*, „Poradnik Językowy”, 9, s. 52–59.
- Szpyra-Kozłowska J., 2002, *Wprowadzenie do współczesnej fonologii*, Lublin.
- Toczyńska B., 2010, *Do-tkliwa artykulacja: korekcja głosek ś, ź, ć, dź*, Gdańsk.
- Waszakowa K., 2011, *Polszczyzna przełomu XX i XXI wieku: dynamika procesów sprzyjających internacjonalizacji*, „Issledowania Po Słowjanskim Jazykam”, 16–1, s. 125–142.